

były rozpatrywane w opolskim Sądzie Duchownym w latach 1994-2004 z tytułu wykluczenia jedności, nierozzerwalności lub któregoś z dóbr małżeństwa (symulacji).

Podsumowując powyższe uwagi, należy zauważyć, że staranność i kompetencja, z jaką przywołani wcześniej autorzy przygotowali swoje opracowania, oraz bogactwo i różnorodność zawartego w nich materiału, sprawiają, że recenzowana pozycja, wydana pod naukową redakcją A. Tuni, może być uznana za bardzo wartościową lekturę, która porządkuje zasadnicze problemy dotyczące przesłanek i formy zawarcia małżeństwa cywilnego przed duchownym. Książka zatytułowana *Przesłanki konieczne zawarcia małżeństwa. Próba systematyzacji zagadnienia w aspekcie wymogów formy religijnej* inicjuje interdyscyplinarny dialog między przedstawicielami trzech dyscyplin: prawa cywilnego, prawa wyznaniowego i prawa kanonicznego. Mimo nielicznych zastrzeżeń, zasługuje ona na szczególną uwagę wykładowców i studentów, którzy podejmują refleksję nad rolą i znaczeniem prawa cywilnego i kanonicznego oraz osób zajmujących się jego aplikacją w życiu codziennym. Bez wątpienia monografia może przyczynić się do lepszego poznania zagadnień związanych z przesłankami koniecznymi zawarcia małżeństwa w aspekcie wymogów formy religijnej.

Grzegorz Delmanowicz

***Le confessioni religiose nel diritto dell'Unione europea*, red. L. De Gregorio, Bologna: Il Mulino 2012, ss. 265.**

Proces integracji europejskiej i jego znaczenie dla kościołów i innych związków wyznaniowych są od lat przedmiotem zainteresowania specjalistów z zakresu prawa wyznaniowego. Nowym impulsem dla badaczy stało się podpisanie i wejście w życie Traktatu z Lizbony. W konsekwencji dokonanych na jego mocy zmian, w obowiązującym unijnym prawie pierwotnym znalazł się przepis (art. 17 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej; dalej: TfUE), który w całości poświęcono statusowi podmiotów wyznaniowych (a obok nich organizacjom światopoglądowym). Ponadto „moc równą traktatom” nadano Karcie Praw Podstawowych, zawiera-

jącej ważne unormowania wyznaniowe oraz zapowiedziano przystąpienie Unii do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

Nowe regulacje stanowią przynajmniej częściową odpowiedź na formułowane uprzednio wątpliwości. Wiążą się jednak także z powstaniem nowych problemów badawczych. Recenzowana publikacja jest jedną z pierwszych prób udzielenia kompleksowej odpowiedzi na pytania o miejsce, jakie w Unii Europejskiej po zmianach wprowadzonych Traktatem z Lizbony jest zarezerwowane dla religii i związków wyznaniowych. Stanowi jednocześnie – o czym we *Wprowadzeniu* przypomina Giorgio Feliciani – kontynuację naukowej refleksji, którą zapoczątkowano w trakcie sympozjum zorganizowanego w Katolickim Uniwersytecie Najświętszego Serca w Mediolanie w 1999 r. (materiały konferencyjne ogłoszono drukiem w pracy pt. *Chiese, associazioni, comunità religiose e organizzazioni non confessionali nell'Unione europea*, red. A. Chizzoniti, Milano: Vita e Pensiero 2002). Również recenzowana publikacja jest owocem sympozjum, które – jak wynika z zamieszczonego w niej przesłania Sekretarza Stanu Stolicy Apostolskiej, kard. Tarcisio Bertone – zostało zorganizowane przez Centrum Studiów nad Kościelnymi Jednostkami Organizacyjnymi (*Centro Studi sugli Enti Ecclesiastici*), kierowane przez prof. Felicianiego.

Wyjaśniając we *Wstępie* założenia publikacji, Laura De Gregorio zwraca uwagę, że za podstawowy punkt odniesienia przyjęto przepisy unijnego prawa pierwotnego dotyczące dialogu Unii Europejskiej z kościołami i innymi wspólnotami wyznaniowymi oraz odnoszące się do reguł określających sposób działania tej organizacji międzynarodowej (zasady kompetencji powierzonych, subsydiarności i proporcjonalności). Ważnym celem publikacji uczyniono jednak również odpowiedź na pytanie o pośredni wpływ, jaki przepisy prawa pochodnego i praktyka instytucji unijnych wywierają na prawo poszczególnych państw w obszarach, które nie zostały formalnie włączone w zakres kompetencji Unii.

Trzon opracowania stanowi 15 tekstów poświęconych różnym aspektom problematyki statusu prawnego związków wyznaniowych w prawie Unii Europejskiej i przepisach krajowych jej państw członkowskich. Autorami tych opracowań są w większości włoscy naukowcy oraz przedstawiciele organizacji reprezentujących Kościół katolicki i inne chrześcijańskie wspólnoty religijne wobec instytucji unijnych. Punkt wyjścia rozważań o charakterze merytorycznym stanowi omówienie złożonej kwestii pryma-

tu prawa unijnego. Na podkreślenie zasługuje fakt, że Autor tego omówienia (Cesare Mirabelli) uwzględnił nie tylko koncepcje prawnoteoretyczne, ale również stanowisko sądów konstytucyjnych niektórych państw europejskich.

Trzy kolejne opracowania poświęcono podstawowym problemom współczesnego unijnego prawa wyznaniowego. Francesco Margiotta Broglio zaprezentował postanowienia Traktatu z Lizbony odnoszące się do wspólnot religijnych i światopoglądowych. Na polemikę zasługiwałaby jednak krytyka, jakiej poddał on koncepcję przyjętą przy opracowywaniu tzw. Klauzuli kościelnej (stanowiącej dziś treść art. 17 ust. 1-2 TfUE). Piotr Mazurkiewicz omówił problematykę (braku) kompetencji Unii Europejskiej w sprawach religijnych. W tym kontekście podjął również kwestię teoretycznych i praktycznych problemów dialogu, o którym mowa w art. 17 ust. 3 TfUE, wyciągając wnioski z dotychczasowej działalności Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej. Natomiast Richard Puza zajął się wpływem prawa unijnego na status związków wyznaniowych w państwach członkowskich. Trafnie zwrócił uwagę, że pomimo obowiązywania zasady poszanowania przez Unię Europejską krajowego statusu wspólnot religijnych, istnieje przynajmniej kilka dróg zbliżania prawa wyznaniowego poszczególnych państw.

Autorzy trzech następnych tekstów (Duarte Da Cunha, Gianni Long oraz Aldo Giordano) skoncentrowali się na naturze, działalności i doświadczeniach z prac kościelnych „przedstawicielstw” przy instytucjach europejskich, rozwijając tym samym wątki podjęte wcześniej przez Mazurkiewicza. Przedmiotem tych opracowań uczyniono kolejno działalność Rady Konferencji Biskupów Europy, Konferencji Kościołów Europejskich oraz Stałego Obserwatora Stolicy Apostolskiej przy Radzie Europy. Na szczególną uwagę zasługuje, dokonana przez Longa, prezentacja wspólnego dokumentu, który został przyjęty 27 kwietnia 2010 r. przez Konferencję Kościołów Europejskich i Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej, na temat dialogu Unii Europejskiej z podmiotami wyznaniowymi.

Kolejne opracowanie, którego autorką jest Marta Cartabia, poświęcono krytyce multiplikowania „nowych praw człowieka”, czemu sprzyja działalność Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Analizując dwa wyroki wydane przez ten Trybunał w 2010 r. (*S. H. i inni przeciwko Austrii* oraz *Schalk i Kopf przeciwko Austrii*), Autorka zasadnie dostrzegła w nich tendencję do wyodrębnienia z prawa do prywatności (art. 8 Europejskiej Konwencji) szczegółowych „praw”: do posiadania potomstwa oraz do

zawarcia „małżeństwa” homoseksualnego. Zwróciła również uwagę na zagrożenia, które wiążą się z uznawaniem tego rodzaju „praw”. Należy podkreślić, że uwzględnienie tego gruntownego opracowania w publikacji poświęconej sytuacji prawnej związków wyznaniowych w Unii Europejskiej w pełni zasługuje na aprobatę. Znajduje bowiem swoje uzasadnienie w traktatowym postanowieniu o przystąpieniu Unii do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz w przynależności omawianych „praw” do sfery będącej przedmiotem intensywnego zainteresowania związków wyznaniowych.

Pozostałe teksty zawarte w omawianej publikacji są poświęcone wpływowi, jaki przepisy unijne wywierają na unormowania państw członkowskich w odniesieniu do spraw posiadających znaczenie dla związków wyznaniowych. Mauro Rivella skoncentrował się na obowiązujących we Włoszech unormowaniach odnoszących się do kościelnych jednostek organizacyjnych i dóbr kościelnych. Podejmując temat ich opodatkowania, ustosunkował się również do zarzutów dotyczących ich rzekomego uprzywilejowania oraz domniemanej niezgodności zasad tego opodatkowania z unijnymi przepisami o uczciwej konkurencji. Przy uwzględnieniu podobnej perspektywy Andrea Pedrone omówił status organizacji *non profit*. Odnosząc się do właściwie dobranego orzecznictwa luksemburskiego Trybunału Sprawiedliwości (przede wszystkim wyroki w sprawach *Stauffer* oraz *Persche*), trafnie zwrócił uwagę na konsekwencje obowiązku przestrzegania przez państwa członkowskie zasady niedyskryminacji (rozpatrywanej w kontekście swobody przepływu kapitału) oraz reguł uczciwej konkurencji (rozpatrywanych w kontekście zakazu pomocy państwowej, o którym mowa w art. 107 TfUE).

Przedmiotem kolejnego opracowania, którego autorem jest Matteo Corti, uczyniono „wyznaniowe” elementy europejskiego prawa pracy. Szczególną uwagę zwrócono na zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu, analizując go zarówno od strony pracownika (mającego prawo do posiadania określonego światopoglądu i chronionego przez generalny zakaz dyskryminacji z motywów wyznaniowych), jak i od strony pracodawcy (do którego – jeśli za podstawę swej działalności przyjmuje określony zespół przekonań – stosuje się unormowania bazujące na dążeniu do poszanowania tożsamości zakładu pracy, zgodnie z dyrektywą Rady z 27 listopada 2000 r.). W prowadzonych rozważaniach krytycznie odniesiono się również do orzeczeń wydanych przez Europejski Trybunał Praw Człowieka w latach 2009-2010 w sprawach dotyczących zgodności, podjętej przez

kościelnego pracodawcę, decyzji o rozwiązaniu stosunku pracy ze względu na sprzeczność postawy pracownika z doktryną lub etyką danej wspólnoty kościelnej (*Vallauri przeciwko Włochom*, *Obst przeciwko Niemcom* oraz *Schütz przeciwko Niemcom*).

Szczegółowe analizy poświęcono następnie – fragmentarycznie rozważanemu już wcześniej – wpływowi prawa unijnego na status prawno-podatkowy podmiotów wyznaniowych. Podejmując ten temat, Marco Miccinesi skonfrontował przywileje podatkowe przysługujące tym podmiotom we Włoszech z unijnym zakazem pomocy przyznawanej przez państwo. Przeanalizowanie przesłanek stosowania tego zakazu (kwalifikacja podmiotu korzystającego z pomocy jako przedsiębiorcy, selektywność zastosowanych rozwiązań oraz ich zdolność do zakłócenia konkurencji) i odniesienie ich do działalności podmiotów wyznaniowych pozwoliło Autorowi na sformułowanie dobrze uzasadnionego wniosku, że omawiane przywileje nie mogą być kwalifikowane jako niedopuszczalna pomoc państwowa.

W kolejnym artykule Venerando Marano poddał analizie znaczenie prawa unijnego i praktyki instytucji Unii Europejskiej dla prawa poszczególnych państw, odnoszącego się do małżeństwa i rodziny. Autor trafnie zwrócił uwagę na fakt, że formalny brak kompetencji Unii Europejskiej w tym zakresie idzie w parze z podejmowaniem przez instytucje unijne działań, które nie są bez znaczenia dla prawodawców krajowych. Zgodnie z ich charakterem, działania te podzielono na normatywne, polityczne oraz jurysprudenckalne. Natomiast szczegółowej analizie poddano zwłaszcza art. 9 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej (w którym nieprzypadkowo pominięto jakiejkolwiek odniesienie do płci osób zawierających małżeństwo), rezolucje Parlamentu Europejskiego dotyczące realizacji praw podstawowych w Unii Europejskiej (z ich wykorzystaniem na państwach członkowskich wywierana jest od lat rosnąca presja, aby prawa przyznane związkom małżeńskim zostały rozciągnięte również na inne związki formalne, zarówno heteroseksualne, jak i homoseksualne) oraz orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (zwłaszcza wyrok w sprawie *Tadao Maruko*) i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (wyroki w sprawach *Kozak przeciwko Polsce* oraz *Schalk i Kopf przeciwko Austrii*). Na pełną aprobatę zasługuje przy tym stwierdzenie, że świadomość zachodzących przemian obyczajowych oraz wynikającego z nich napięcia pomiędzy tradycyjnym modelem małżeństwa i nowymi modelami sformalizowanych związków uczuciowych nie mogą prowadzić do osłabiania szacunku dla wzorców utrwalonych w kulturze europejskiej

i sprawdzonych przez wieki. Zgodzić się trzeba również z wezwaniem do pogłębienia rozważań na temat różnic dotyczących zasad, jakie stoją u podstaw małżeństwa i związków, które nie mają takiego charakteru, a także pełnionych przez nie funkcji społecznych. Istotne różnice faktyczne są bowiem oczywistym uzasadnieniem niejednolitego traktowania.

Carlo Cardia uczynił przedmiotem analiz rozwiązania stosowane w różnych państwach europejskich w odniesieniu do problematyki związanej z rolą religii i związków wyznaniowych w kształceniu i wychowaniu młodzieży w ramach systemu oświaty. Skoncentrował się kolejno na prawie kościołów i innych związków wyznaniowych do zakładania i prowadzenia szkół, nauczaniu religii w szkołach publicznych oraz obecności symboli religijnych w tychże szkołach. Szczególnie cenny poznawczo jest fragment dotyczący tzw. szkół europejskich (to jest szkół przeznaczonych – co do zasady – dla dzieci urzędników unijnych), których programy przewidują alternatywne nauczanie religii lub etyki laickiej. Wartościowe jest również zwrócenie uwagi na tendencje rozwojowe, najbardziej dziś charakterystyczne dla przepisów dotyczących nauczania religii w szkołach państw europejskich. Do tych tendencji zaliczono: (1) wzrost liczby państw, w których naucza się religii w szkołach (co jest konsekwencją przywrócenia tego nauczania w państwach postkomunistycznych); (2) coraz skuteczniejsze gwarantowanie uczniom i ich rodzicom prawa swobodnej decyzji co do tego nauczania; (3) zdecydowane zwiększenie liczby nauczanych religii; (4) rozpowszechnianie się rozwiązania polegającego na postawieniu ucznia przed obowiązkowym wyborem religii albo przedmiotu, który nie ma charakteru religijnego, takiego jak etyka, filozofia czy historia religii (do grupy państw, które stosują takie rozwiązanie, niesłusznie jednak zaliczono Polskę; uczeń polskiej szkoły może wszak nie pobierać ani nauki religii, ani etyki); (5) zauważalne w niektórych państwach przekształcanie prowadzonej w szkołach konfesyjnej edukacji religijnej w nauczanie o charakterze wielowyznaniowym. Pogłębione są również analizy, które Cardia prowadzi na temat obecności symboli religijnych w szkołach. Podkreślając niejednolitość rozwiązań, które są stosowane w różnych państwach europejskich, odnosi się również do orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, zdecydowanie krytykując wyrok tegoż Trybunału z dnia 3 listopada 2009 r. w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom* (opublikowany tekst nie uwzględnia jeszcze wyroku wydanego w tej sprawie przez Wielką Izbę w dniu 18 marca 2011 r.).

Ostatnie opracowanie, przygotowane przez Manlio Frigo, zostało poświęcone unijnym przepisom odnoszącym się do dóbr kultury (w tym również dóbr o charakterze religijnym). Kompetentne omówienie właściwych norm prawa Unii Europejskiej (przede wszystkim art. 26, 28, 34-36 TfUE oraz rozporządzenia Rady z 18 grudnia 2008 r.) uzasadnia wnioski, że trudno dziś mówić o kompleksowej polityce Unii Europejskiej w zakresie ochrony dóbr kultury. Obowiązujące unormowania unijne są fragmentaryczne i koncentrują się na kwestiach związanych ze swobodą przepływu towarów. Ograniczenia swobody przepływu dóbr kultury mogą znajdować podstawę jedynie w art. 36 TfUE.

Całość recenzowanej publikacji stanowi udaną próbę odpowiedzi na pytanie o aktualny kształt i znaczenie unormowań unijnych, które odnoszą się do religii i podmiotów wyznaniowych. Do jej szczególnych walorów należy aktualność podejmowanych problemów oraz wieloaspektowość prowadzonych analiz. Dzięki temu zasługuje ona na polecenie nie tylko badaczom prawa wyznaniowego, ale również osobom zaangażowanym w stanowienie i stosowanie przepisów z tego zakresu.

Piotr Stanisław